

ETO: 81'27

811.511.141

316.75

DOI: 10.19090/hk.2025.3.126-139

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

SCHIRM Anita

Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar

Magyar Nyelvészeti Tanszék

Szeged, Magyarország

schirm.anita@szte.hu

ORCID 0000-0002-4265-4147

NYELVI IDEOLÓGIÁK MŰKÖDÉS KÖZBEN

Linguistic ideologies in action

Jezičke ideologije u akciji

A tanulmány a *Nyelvi vélekedések mintázatai Szegeden és környékén – Perceptuális dialektológiai vizsgálat* című NKFIH kutatás keretében tíz szegedi általános iskolai pedagógussal készített interjú példáinak elemzésén keresztül mutatja be a nyelvi ideológiák működését. A pedagógusok – bár magukat a nyelvhasználat tekintetében többnyire megengedőnek vallották, s a tájszólást kincsnek, értéknek tekintették – néhány konkrét, nyelvjárásnak is tekinthető jelenséggel kapcsolatban zömében mégis a nyelvi standardizmust képviselték és adták tovább. Emellett azonban a neccesszizmus, elegantizmus, perfekcionizmus, damnificizmus, doktizmus, mentalizmus és defektivizmus is megjelent a vélekedéseikben. További érdekes adalék, hogy e nyelvi ideológiák környezetében gyakoriak voltak a diskurzusjelölők is, amelyeket az adatközlők arculatóvásra használtak, ugyanis a véleményüket igyekeztek velük tompítani.¹

Kulcsszavak: nyelvjárás, nyelvi ideológiák, diskurzusjelölők, arculatóvás, javítási műveletek

Bevezetés

A tanulmány a *Nyelvi vélekedések mintázatai Szegeden és környékén* (= NYEL-VÉSZ) – *Perceptuális dialektológiai vizsgálat* projekt keretében tíz szegedi általános iskolai pedagógussal: öt tanítóval és öt tanárral készített hatszázkét

¹ A kutatást, valamint a tanulmány megírását az NKFIH K138827. számú, *Nyelvi vélekedések mintázatai Szegeden és környékén – Perceptuális dialektológiai vizsgálat* című pályázat támogatta.

percnyi interjú anyagát elemezve a nyelvi ideológiákkal foglalkozik, ahhoz az irányvonalhoz csatlakozva, amely szerint a diskurzuselemzés jó lehetőséget biztosít a nyelvi vélekedések, attitűdök, ismeretek és ideológiák tanulmányozására (Laihonen 2008). A NYELVÉSZ projekt egy 2021 és 2025 közt zajló kutatás, amelynek keretében három településen: Szegeden, Hódmezővásárhelyen és Balástyán egy-egy átlagos általános iskolában vizsgáljuk az ő-zés elterjedtségét, megítélését, valamint a nyelvjárásokhoz kapcsolódó attitűdöket. A települések kiválasztását az eltérő méretükön túl az is indokolta, hogy azt feltételeztük, hogy a különböző településtípusokon eltérő nyelvi vélekedéseket (ún. *language regard*-okat, lásd Preston 2018) és identitáskonstrukciókat találunk. Mindhárom helyszínen nyolc első osztályos diákkal, nyolc nyolcadikos tanulóval, nyolc szülővel, nyolc nagyszülővel, valamint öt alsós tanítóval és öt felsős tanárral készítettünk interjúkat, így összesen százhuszonhat felvételt rögzítettünk. A tanárokkal készült továbbá egy fókuszcsoportos beszélgetés is.

Az interjúkban társalgási modulok és különféle tesztek (ügynöktesztek, térképes feladatok, használati és helyességi modulok, megítéltetős feladatok) váltakoztak, az elsős diákoknál pedig *A borissza katona fakardja* című Mátyás király mese bábváltozatát használtuk fel ügynökvizsgálati módszerként. A pedagógusoknál az iránt is érdeklődtünk az interjúkban, hogy beszélhet-e a tanórán, illetve szülői értekezleten tájsházolásban a tanár, valamint arra is rákérdeztünk, hogy előfordult-e már, hogy ők maguk nyelvjárást használtak az órákon. Arra is kíváncsiak voltunk, hogy vajon feladata-e a pedagógusoknak a diákok tájsházolásának a kijavítása, valamint megkérdeztük, hogy milyen nyelvi jelenségek zavarják őket mások beszédében (az interjúk részletes bemutatása Schirm 2023-ban olvasható).

A Szeged nyelvjárási képét vizsgáló korábbi kutatás (Kontra–Németh–Sinkovics 2016) során az adatközlők arról számoltak be, hogy a nyelvhasználatuk az iskolába kerülésük időszakában megváltozott. Így a jelenlegi, NYELVÉSZ projekt egyrészt arra szeretne választ adni, hogy mi történik az iskolai évek alatt a diákok vernakuláris nyelvvaltozatával. Másrészt azt is vizsgálja, hogyan működik az adatközlők beszédpercepciója a nyelvjárást tekintetében, továbbá arra is kíváncsi, hogy milyen pozitív és negatív konnotációkat idéz fel a tudatukban a helyi, szegedi nyelvjárást, valamint a nyelvjárást és a lokális identitás összefüggését is kutatja (a projekt részletes leírását lásd Berente et al. 2023-ban).

Korpusz, módszer, hipotézisek

Jelen tanulmány a NYELVÉSZ projekt keretében rögzített százhuszonhat interjú közül a szegedi pedagógusokkal (öt alsós tanítóval és öt felsős tanár-

ral) készített tíz felvétel anyagának eredményeit mutatja be. A pedagógusokkal készített beszélgetések a diákok interjúi után készültek, amiket hospitálás előzött meg. A tanári interjúk rögzítésének idejére a terepmunkás már több hónapot eltöltött az iskolában, így volt alkalma közelebbről is megismerkedni az interjúalanyaival. Ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a formális szintér ellenére a felvételek rögzítése jó hangulatban telt.

A kutatás helyszínéül szolgáló szegedi általános iskola alsó tagozaton Freinet-pedagógián alapuló programot valósít meg, amelynek legfőbb eleme az egész napos iskolai nevelés, illetve a gyermekközpontúság. A barátságos és elfogadó légkör az interjúkat megelőző hospitálás során is tapasztalható volt az órákon és a szünetekben egyaránt. Az iskola életében a hagyományörzésnek kiemelt szerepe van: alsó tagozaton néptáncolhatnak a diákok, míg felsőben a gyékényezés alapjait sajátíthatják el.

Az adatközlők mindegyike nő volt, 26 és 63 év közöttiek. A minta több mint fele tudott *ő*-zni: közülük 5-en Szegeden születtek, 1 fő hódmezővásárhelyi születésű volt, 1 ceglédi születésű tanítónő pedig Hódmezővásárhelyen megtanult *ő*-zni. Az *ő*-zni nem tudó pedagógusok az ország különböző részeiről (Kalocsáról, Budapestről és Siklósról) származtak. A terepmunkás (a példákban rövidítve: TM) ezeknél a felvételeknél a tanulmány szerzője volt. A tíz interjú hossza összesen 602 perc volt, a legrövidebb felvétel negyven-, a leghosszabb pedig kilencvenperces volt.

Az elemzés a diskurzuselemzés módszerei szerint készült. A felvételek hangfájlljai az ELAN program segítségével lettek átírva. A feldolgozás során az interjúkat először anonimizáltuk, s az adatközlők egyedi azonosító kódot kaptak az alábbiak szerint: az első betű a települést jelöli (SZ = szegedi minta), a következő betű az adatközlő típusát (pl. pedagógus, diák, szülő) azonosítja (T = tanár, illetve tanító, azaz pedagógus). A kódban szereplő szám (pl. 1) az adott felvétel mintabeli helyére utal, míg az utolsó betű a válaszadó nemét adja meg (N = nő). A tanulmányban olvasható szó szerinti idézeteknél is e kódjelek azonosítják az adatközlőket. A lejegyzés során jelölve lettek a rövidebb (.) és a hosszabb szünetek (..), a hezitálások (*öö*, *mm*), az újraindítások (-), a kiesések (<>), valamint a nyúlások. A kontextusból kikövetkeztethető szavak szögletes zárójelek [] közt szerepelnek, míg a kihagyott részekre zárójelek közti három pont (...) utal.

A tíz szegedi interjún elvégzett elemzés célja a nyelvi ideológiák dinamikus működésének (Laihonen 2009) a feltérképezése volt. A vizsgálat előtti egyik hipotézisem az volt, hogy a nyelvi ideológiák közül a standardizmus lesz a legmarkánsabb az adatközlők vélekedéseiben. Továbbá azt vártam, hogy a

nyelvi ideológiák közvetítésénél, illetve a vitásabb nyelvhasználati kérdéseknél megszaporodnak majd a diskurzusjelölők (pl. a *hát, ilyen, szerintem, mondjuk* elemek). Ez utóbbi feltevésemet korábbi kutatások (Bartha–Hámori 2010; Schirm 2021) eredményeire alapoztam, amelyek azt mutatták ki, hogy a nyelvi interjúkban a legnagyobb érzelmi bevonódású témák stílusváltozást idéznek elő, s ennek következtében megváltozik a diskurzusjelölők száma és funkciója: egyrészt gyakoribbá válnak, másrészt a kommunikációs szervező szerepük helyett inkább pragmatikai és interakciós szerepben fordulnak elő. A nagyobb érintettségű tárgykörökhöz sorolhatók a halálveszedelmen, az ismerkedésen és az etnikai témákon túl a beszélőknek a saját anyanyelvjárásukról való vélekedéseik is. A diskurzusjelölők kapcsán azt is feltételeztem, hogy ezek az elemek az arculatovásban is részt fognak venni. Az *arculat* (más fordításokban *arc, homlokzat*, az angol *face* terminus magyarításai) nyelvészeti műszóként Goffmantól (1967/1995) származik, s egy énképet, egy tulajdonságegyüttest jelöl. Ez az embereknek az a képe, amelyet szeretnének magukról a külvilág felé közvetíteni. A nyelvi interjú az adatközlők számára a folyamatosan megválaszolandó kérdések miatt alapesetben is arculatfenyegető aktusként hat, illetve a kényesebb témák is sérthetik az énképüket. Emiatt úgy véltem, hogy a meginterjúvult pedagógusok nagyon vigyáznak majd a saját arculatuk fenntartására, s a nyelvjárásról és a nyelvi jelenségekről való vélekedéseik előke-rülésekor az arculatuk megóvása érdekében diskurzusjelölőkkel is tompítják majd a véleményüket.

A tájszóláshoz kapcsolódó attitűdök és vélemények

A mintába került pedagógusok többsége tudott *ő-zni*, ám az iskolában ők is csupán elvétve használták ezt a nyelvjárási jegyet. A tanórán és a szünetben is néha-néha *ő-ző* tanítót sosem szólták meg a tájszólása miatt, ő is rendkívül elfogadó nyelvhasználati kérdésekben, és értéknek tartja az *ő-zést*. Véleménye szerint: „Hát (...) legalább a gyerekek is látják, hogy milyen színes a magyar nyelv!” A másik *ő-ző* tanár – annak ellenére, hogy a gyerekeivel még levélben és Messengeren is direkt *ő-zik* – az iskolában csak a kollégáival beszél nyelvjárásban: „ha van hozzá társ, akkor néha *ő-zünk*”. Ketten is azt mondták, hogy korábbi negatív élmények hatására csak családi környezetben *ő-znek*: egyikükben gát alakult ki, mivel mások „parasztos”-nak titulálták ezt a beszédmódot, a másikuk pedig bár gyerekként még a nyelvjárási formákat le is írta, az első középiskolai dolgozata óta, amire elégtelent kapott a nyelvjárási alakok miatt, csak az édesanyjával való kommunikáció során használja a nyelvjárást. Az

ötödik *ő*-zni tudó pedagógust semmilyen negatív élmény nem érte a tájszólás miatt, ő mégsem beszél szegediesen.

Az a pedagógus, akire Hódmezővásárhelyen ragadt rá az *ő*-zés, az iskolában ezt a formát a fegyelmezés eszközeként használja: „ha leszidtam a gyerekeket valamiért, akkor mindig *ő*-vel szidtam őket. (...) azt tudják, hogy az tuti, hogy szidás. Amikor én már *ő*-zök, akkor már ott baj van” – mondta. Egy másik tanárnő nem szándékosan *ő*-zik, hanem akkor, ha elfeledkezik magáról. Olyan vélemény is volt, hogy a gyerekeket fel is lehet rázni az *ő*-zéssel, színfoltként funkcionálhat a tanórán. Két adatközlőnél is előkerült, hogy néha poénként, viccelődésre használják az *ő*-zést, egyikük elmondása szerint olyankor, amikor azt akarják érzékeltetni a beszédpartnerükkel, hogy közel állnak egymáshoz. Az egyik *ő*-zni nem tudó tanárnő arról számolt be, hogy a tanáriban az *ő*-ző kollégájától megtanult egy-két szegedies formát, ám azokat csak és kizárólag a tanári szobában használja.

Az interjúkban minden pedagógus azt mondta, hogy értéknek tartja a tájszólást. Néhány véleményt idézve tőlük: „színesíti, (...) sokkal árnyaltabbá teszi a beszédet” (SZT1N); „magyar kincs és az is hozzánk tartozik, a hagyományainkhoz (...) ha bármilyen gyerek ezt használja, (...) akkor ezt egy értéknek kell beállítani a többiek előtt” (SZT7N). A szépség említése többször is előke-
rült a válaszokban a beszélgetős részeknél és az ügynökteszteknél egyaránt. Indoklásként pedig a következők hangzottak el: „szép, mert más, mert érdekes” (SZT7N); „olyan ízes” (SZT6N, SZT8N, SZT9N); „nem az a megszokott” (SZT8N); „a tájszólást nyelvünk ékének, díszének tartom, és sajnálnám, ha kikopna a nyelvünkől, mert ettől szép a nyelvünk” (SZT5N); „[szép,] mert izgalmassá teszi, változatossá teszi a nyelvünket, *ő* szép, mert őrzí a hagyományainkat, szép, mert mert kifejező” (SZT5N); „annyira szeretem hallgatni, mert (...) egy egy olyan árnyalatot visz nekem bele [a beszédbe]” (SZT8N); „Nekem szép. Én szer- én szeretem hallgatni. De nyilván azért szeretem hallgatni, mert számomra nagyon kedves emberekhez kötődik” (SZT1N). A hagyományörzés említése is visszatérő eleme volt a válaszoknak. Például: „olyan ízes, és a hagyományok, meg mindent, érzek benne olyat, ami ami olyan odaköti az embert és és az nagyon fontos szerintem, hogy a a gyökerek, a felmenők” (SZT9N). A szegedi *ő*-zéssel kapcsolatban pedig elhangzott, hogy az azért ízesebb, mert a köznyelvi „megegés”-hez képest sokkal változatosabb, egyfajta „plusz”-t visz a beszédbe. Egy másik adatközlő „csodálatos”-nak titulálta az *ő*-zést. Ketten pedig úgy nyilatkoztak, hogy „szeretik” a nyelvjárási beszédet.

A diákok esetleges tájszólását egyik pedagógus sem javítaná. „Mert az *ő* azt hozza a gyerek. Hát azért<t> hívjuk úgy, hogy anyanyelv, mert *ő* ebbe-

ebben nőtt föl, ebben a környezetben, ezt szívta magába” – indokolta válaszát az SZT6N jelű adatközlő. Egy másik választ idézve: „hozzánk tartozik. Tehát az ugyanolyan hagyományunk kell hogy maradjon, tehát azt inkább óvni kell, mint- mint elnyomni” (SZT7N). Az egyik, néha az órán is ő-ző tanítónő pedig úgy érvelt, hogy azért nem javítja a gyerekek tájszólását, mivel vele is előfordul, hogy a nyelvjárási formát használja.

A nyelvjárási beszéd változására is kitértek az interjúk. Az egyik adatközlő a következőképpen fogalmazta meg a helyzetet: „mint ahogy otthon- otthonkát sem, és fejkendőt sem viselnek a a nagymamák, így a beszédük is változik” (SZT3N). A tájszólás megítélése kapcsán ugyanez az adatközlő beszélt a pedagógusok felelősségéről is: szerinte nagy szerepe van a tanároknak abban, hogy az emberek megítélését a tájékoztatás, az ismeretközlés révén befolyásolják, hogy ne tekintsék „parasztinak” azt, aki „egyébként faluról jött, de lehet, hogy egyetemi végzettségű”, ám tájszólásban beszél.

A nyelvi ideológiák megjelenései

A tanári vélekedésekben leggyakrabban megjelenő nyelvi ideológiák közé tartozik a standardizmus, az elegantizmus, a perfekcionizmus, a necesszizmus, a damnificizmus, a defektivizmus, a mentalizmus és a doktizmus. A standardizmus a standard nyelvváltozat magasabbrendűségét hirdeti (Lanstyák 2011, 56), míg az elegantizmus a választékosságra való törekvést propagálja (Lanstyák 2011, 48). Az igényes szóhasználatnak, a gondos fogalmazásnak a kívánalma pedig a perfekcionizmushoz kapcsolható (Lanstyák 2011, 54). A necesszizmus szerint vannak hasznos és fölösleges formák a nyelvben, a damnificizmus károsnak, a defektivizmus pedig romlottnak tart bizonyos nyelvi alakokat (Lanstyák 2011, 47). A mentalizmus a beszélő intellektuális képessége és az általa használt kifejezés közt feltételez kapcsolatot (Lanstyák 2011, 52), míg a doktizmus a választott szót és a beszélő műveltségét köti össze (Lanstyák 2011, 47–48). A nyelvjárásokra vonatkoztatva ezeket az ideológiákat: a standardizmus szerint a tájszólások alacsonyabbrendűek, az elegantizmus és a perfekcionizmus szerint kevésbé választékosak és kevésbé igényesek. A tájszólások fölöslegességét vallók a necesszizmust testesítik meg, míg akik károsnak vélik a területi nyelvváltozatokat, azok a damnificizmust vallják. A nyelvjárási beszélőket butábbnak beállítók a mentalizmust képviselik, akik pedig alacsonyabb iskolázottságúnak gondolják őket, azok a doktizmust terjesztik.

A pedagógusok – bár magukat a nyelvhasználat tekintetében többnyire megengedőnek vallották – néhány konkrét nyelvi jelenséggel kapcsolatban az

iskolában mégis a nyelvi standardizmust, elegantizmust és perfekcionizmust képviselték, és azt közvetítették a diákjaik felé is. Volt ugyanis jó pár jelenség, ami zavarta őket mások beszédében. Ezek közé tartozott a szleng (pl. *tök jó, tök szép, adom*), illetve az *-e* kérdő partikula nem sztenderd használata. A „csúnya beszéd”-et, azaz a káromkodást többen is említették mint zavaró jelenséget, valamint a túlzásba vitt idegen szavak használata (pl. a *kirakatrendező* szó helyett a *visual*) is visszatérő válaszelem volt. De megjelent még a hosszan tartó hezitálás, a zárt szájjal való beszéd, a motyogás, az ígékötös ígék helytelen használata, a toldalékok leghagyása is a válaszok között. Továbbá az *azt szeretném kérdezni*, hogy szerkezet helyetti *azt, hogy* forma, a *miért* helyetti *mért* alak, a *csináli, olvasi* változatok sem tetszettek a pedagógusoknak, valamint említették a nyelvhelyességi hibákat, a nem választékos beszédmodot, az alanyi és a tárgyas ragozás keverését, továbbá a nem megfelelő egyeztetést, illetve az illeszkedés hiányát is. A nyelvjárási beszédhez kötődően pedig a rossz helyen való *ö*-zést emelték ki. A diákok beszédének javítása kapcsán két pedagógus is hangsúlyozta, hogy a javításokat nem kioktató jelleggel, hanem javító szándékkal teszik. Egyikük válaszát idézve: „megismétlem helyesen azt, hogy hogyan kellene, tehát nem rászólok, rápirítok, hogy ezt nem így mondjuk, hanem (.) igyekszem példát mutatni” (SZT5N). A tegeződés és a magázódás nem megfelelő használatának korrigálását említve pedig az egyik tanítónő azt hangsúlyozta, hogy azért javítja az alsósokat, hogy a megfelelő forma „beépüljön a- a tudatos használatukba” (SZT7N).

A legtöbb pedagógus a suksükölést és a nákolást emelte ki mint számukra zavaró jelenséget. Annak ellenére, hogy ezek bizonyos nyelvjárásokban teljesen természetesnek számítanak, mégis megbélyegezték őket. Az egyik adatközlő arról számolt be, hogy ha ő ezeket meghallja, akkor „villog a piros toll” a fejében, és nem bírja ki, kényszeresen kijavítja a beszélőt. Egy másik adatközlőnek pedig ezek a formák nagyon bántják a fülét. Hogy valóban korrigálandónak érzik a suksükölést és a nákolást, azt az alábbi interjúrészletek is szemléletesen mutatják: „Hát, hogy gyerekkorban kijavítod, hogy nem suksüköl, meg nem (.) a feltételes módot, meg a *-ba/-be* toldalék, tehát hogy folyamatosan javítod, és akkor hátha egyszer eljut arra a szintre, hogy megtanulja és helyesen fogja használni” (SZT6N). Az idézetben megjelenik a helyes beszéd ideája, s az is érződik, hogy a nyilatkozó merő jó szándékból javítja a diákokat. Olyan pedagógus is volt a mintában, aki nemcsak a tanítványainak, hanem a családtagjainak a beszédmódját is korrigálja. Ez az adatközlő a férje suksüköléséről a következőt mondta: „régén kijavítottam, és szegény, most má<r> oda is figyel, de de nem nem tudom megszokni. (...) Tehát (.) hiába tudom tudatosan azt, hogy

ez nyelvjáráshoz kapcsolódó dolog, ööö azért magyar szakosként ezt igencsak, és a gyerekeket is kijavítom, tehát vannak vannak bizonyos do<:><l>gok, amit azt gondolom, hogy fontos, és hogyha mindenki által az elfogadott, hogy akkor a gyerekeket is így tanítsuk, illetve a páromat is szeretném, ha nem néznék le emiatt” (SZT3N). Ebben a válaszban tetten érhető az a motiváció, hogy az adatközlő a nyelvészeti ismeretei ellenére is inkább a többség véleményéhez próbál igazodni, s merő jó szándékból alkalmazza a javítást. Egy másik adatközlő pedig az SR-teszt instrukciójában elhangzó *pósta* ejtismódra, a *bakkancs* és *köppen*y ejtésformákra, valamint a saját apósa által használt *ezmiatt* alakra a „Na, ezzel is a világból ki lehet kergetni” véleményt mondta, bár az apósával szemben elfogadóbb, és őt nem javítja ki. Erről a kivételezésről így számolt be az adatközlő: „ő az egyetlen, akitől ezt elfogadom. Jól van, ő már most így mondja”. A pedagógusok válaszaiból az is kitűnt, hogy nem csupán a diákok megnyilatkozásaiban javítják a szerintük nem helyes formákat, hanem gyakran a családtagjaik beszédében is: „otthon (...) kőkeményen [javítom]”, „otthon nagyon kritikus vagyok” – fogalmazott az egyikük. A viszony és a hierarchia befolyásoló szerepe megmutatkozik abban is, hogy a kolléga beszédét az említett adatközlő sem javítja.

A nyelvi ideológiák közül a mentalizmus és a doktizmus is nyíltan megjelent az interjúkban. Ezek főként arra a kérdésre adott válasznál voltak tetten érhetőek, amikor arról érdeklődtünk az adatközlőknél, hogy ha bekapcsolják a rádiót, és két percig hallanak valakit beszélni, mennyire tudják megítélni az illető okosságát. Itt a miértek-re is rákérdeztünk, s a tanultság ismérveiként legtöbbször a szókincs, a választékosság, a nyelvhelyesség, a stílus, a toldalékolás, a mondatfűzés, a szövegtagolás, a gondolatok összefüggő kifejezés módja és a mondatfonetikai eszközök (hanglejtés, tempó, hangszín) hangzottak el. Volt azonban olyan tanár is, aki azt válaszolta, hogy az okosság mércéje nem biztos, hogy a beszédben is mindig megnyilvánul.

Néha azonban erőteljes érzelmi reakciót mutató válaszok adódtak. Például annál a feladatnál, amikor hangbejátszások alapján kellett a beszélők foglalkozását meghatározni, az egyik adatközlő az alábbiakat mondta: „De egyébként nem az a lényeg szerintem, hogy hogy mondja, hanem, hogy (.) hogy mit mond. (...) Öő persze hogyha kilógna a kapanyél a szájából, az megin<t> egy más kategória, de az, hogy ő most ű-t mond ő helyett, az nekem nem ez a kategória” (SZT1N). Ez a válasz is mutatja, hogy az adatközlők vélekedései olykor ellentmondásosak voltak: a nyelvjárást mindannyian kincsnek, értéknek tekintették, ám az egyes jelenségek megítélésekor már nem mindig mutatkozott meg ez a pozitív attitűd. Volt, aki a nyelvjárási beszélőt „egyszerű vidéki ember”-nek

titulálta, s ugyan hozzátette, hogy nem bántásból mondja, de az „egyszerű emberek azért<t> másutt sokkal öö erőteljesebben beszélnek, sokkal hangosabban, sokkal erőszakosabban” (SZT6N).

A nyelvi ideológiák dinamizmusa

Az interjúkbeli javítási műveletek és újrafogalmazások, a menet közben változó vélemények azt mutatják, hogy a nyelvi ideológiák nem statikusak, hanem dinamikusak, az interakcióból származnak, s a beszélgetés során is folyamatosan alakulnak (Laihonen 2009). Ennek illusztrálására következzen egy hosszabb interjúrészlet. Az adatközlő az alábbi módon kommentálta, hogy az elhangzott bejátszás alapján miért tartja gyári munkásnak a beszélőt:

Gyári munkást jelölném meg. (...) Hát azért<t> hezitáltam egy kicsit, mer<t> nyilván ledegradálni sem szeretném az embert a beszéde miatt, de nem a beszéde. (...) Érdekes, én szeretem ezt az ízes beszédet, de (.) egy picit nem nehéz eldönteni, hogy ez ízes vagy inkább ilyen tanulatlan. (...) egyébként kicsit ez ilyen meghasonulás nekem, hogy hivatalos, tehát hogy (így) most ténleg ez nagyon fura, mert meghatározták odafönt valakik, hogy hogyan kell használni, és az a szép és az az elfogadott, és közben meg meg parasztnak titulá- bocsánat a szókimondásért, de hogy parasztnak tituláljuk azt, aki ettől eltérően beszél, és és az ő beszéde nyelvjáráshoz kötődik, nem pedig tanulatlansághoz. (...) ez ez egy felületesség volt részemről is ez a a ez a megállapítás, de de mindegy, az azt ikszeltem be (SZT3N).

Az adatközlő az ügynöktesztben hallott beszédről nem tudta eldönteni, hogy az „ízes” vagy „tanulatlan”, majd rájött, hogy furcsa, hogy aki nem a köznyelven beszél, azt parasztnak titulálják. Észrevette, hogy ő maga is ebbe a csapdába esett bele az értékeléskor. Ám tíz perccel később az interjúban férje suksükölését már nyíltan megbélyegezte, saját korábbi véleményének ellentmondva. Ez a kettősség több adatközlőre is jellemző volt.

Szintén a nyelvi ideológiák dinamizmusát s az adatközlőknek az ügynökteszt feladat megoldása közben váltakozó vélekedését szemlélteti az alábbi részlet:

Hát öö az a baj, hogy ez öö szerintem, ilyen ez ilyen nagyon sztereotip dolog és nem- nem annyira szeretem az ilyen sztereotip dolgokat. Mer<t> szerintem simán lehetne egyébként bolti eladó is, de tudom, hogy ha én egy személyzetis (.) fejébe képzelem magamat, egy ilyen beszédű embert nem venne fel bolti eladónak (SZT1N).

Az adatközlő egyrészt igyekszik kivonni magát a sztereotipikus gondolkodás alól, s ezt verbalizálja is, másrészt viszont a feladat megoldásához szükséges döntéshez mégis belehelyezkedik egy sematikus szituációba. Ez a részlet azt is jól példázza, hogy a nyelvi vélekedések környékén az arculatovás érdekében megjelennek a diskurzusjelölők. A fenti részletben a beszélő a *hát, szerintem, ilyen* elemekkel, valamint a többszöri *ő* hezitálással tompította a véleményét.

Diskurzusjelölők a nyelvi vélekedésekben

A NYELVÉSZ interjúkban irányított beszélgetések és tesztfeladatok változtak. A beszélgetésekben gyakoriak voltak az adatközlők részéről a hosszabb mesélős részek. A narratívákban González (2004) szerint a diskurzusjelölők szemantikai és pragmatikai szinten is megjelenhetnek, s számos szerepkörükből jó néhány, például az újrafogalmazás, a személyes megjegyzés, a személyes értékelés, valamint az arcfenyegetés mérséklése a nyelvi ideológiák működésében is fontos szerepet játszhat. A diskurzusjelölők szociolingvisztikai interjúkbeli előfordulásait vizsgálva Fuller (2003) a *like* 'ilyen' kapcsán arra jutott, hogy az elem gyakoriságát az interakciós tényezők befolyásolják.

A szegedi pedagógusok interjúiban a reflektált nyelvhasználói vélekedéseknél és a nyelvi ideológiáknál jellemzőek voltak a diskurzusjelölők. Egy korábbi elemzés (Schirm 2023) ugyanezen a korpuszon a *hát* diskurzusjelölő sokféle szerepkörét mutatta be, amely az elem gyakoriságából, valamint az extrém multifunkcionalitásából (Dér 2017; Schirm 2021) is adódhatott. A *hát* részt vett egyfelől az interjúk strukturálásában: a szóátvételt, a válaszadást, a beszéd-toldást, a válasz lezárását és az összegzést jelölte. Másrészt a beszéd-folyamat során fellépő megakadásokat, valamint a gondolkodási folyamatokat jelezte. Harmadrészt pedig különféle beszélői attitűdöket közvetített.

A *hát*-ot a pedagógusok még iskolai környezetben, interjú közben is előszeretettel használták, kiaknázva annak változatos szerepköreit. Az elem legtöbbször általános válaszjelölést, bizonytalanságot, iróniát, öniróniát, evidencialitást, szónokiasságot, valamint újrafogalmazást kódolt (ezeket példákkal együtt lásd Schirm 2023-ban). E funkciók közül főként a bizonytalanság kifejezése, a töprengés, az újrafogalmazás, illetve a magyarázkodás voltak azok, amelyeknél arculatovás is megfigyelhető volt. A pedagógusok a válaszadás során azt próbálták sugallni, hogy amit mondanak, az csupán az ő véleményük, és nem biztos, hogy mindenki hozzájuk hasonlóan gondolkodik az adott jelenségről. A kérdésekre adott válaszoknál jellemző volt a tompító elemek használata, ahogy azt az alábbi részlet is mutatja, ahol a terepmunkás aziránt érdeklődött,

hogy milyen példákat mondana az adatközlő az alsós diákoknak a tájszólásra: „(..) Hát mondjuk akár itt a az *ö*-zéssel esetleg néhány olyan *öö* olyan szót, ami amibe előfordulhat, vagy lehet” (SZT8N). Az idézetben a *hát*-on kívül még a *mondjuk*, az *akár*, az *esetleg* diskurzusjelölők, a vagy kötőszó, illetve a *-hat/-het* képző (*előfordulhat*, *lehet*) is mind azt közvetítik, hogy az adatközlőnek nem volt előre átgondolt válasza a kérdésre, a véleményét valóban az interjú-szituációban konstruálta meg, s az óvatos fogalmazásmód egyúttal arculatovó stratégiának is tekinthető.

Az adatközlők beszédében tehát akkor is megszorodtak a diskurzusjelölők, amikor olyat kérdeztek tőlük, amire nem tudták a választ, illetve amiről nem volt biztos ismeretük. Az arculatuk fenntartásának, illetve visszaépítésének a folyamatában ilyenkor is aktívan részt vettek a diskurzusjelölők, ahogy azt az alábbi részlet is szemlélteti:

TM: Hogyha egy nem idevalósi ember igazi szegedi beszédet szeretne hallani, akkor hova küldenéd?

SZT2N: Hát, (...) Vásárhely külterületére esetleg, de nem. Nem tudom, hova küldeném, mert ez is maximum ilyen sztereotípiá, hogy ott még talán talál, de ebben sem vagyok biztos, de a szegedi az (.) inkább környékbeli. Meg Makón talán hallottam, hogy arrafelé. Tehát Szegedre már régóta nem jellemző, mer<t> nagyobb város annál, minthogy ezt így megmaradt volna. Úgyhogy talán kisebb városba, de konkrétan nem tudok olyan embert. Nem ismerek, akit azt mondanám, hogy beszéljess vele, és akkor

A kényes témánál (pl. a tanárok *ö*-zése, a diákok beszédének javítása, hangfelvételek alapján a beszélő foglalkozásának megállapítása, szép/csúnya beszéd témaköre, az okosságnak a beszéd alapján való megítélése) szintén jobban ügyeltek az adatközlők az arculatuk fenntartására, s gyakran újfogalmazták a megnyilatkozásaikat. Ezt illusztrálja az alábbi példa is:

TM: Szerinted beszélhet-e a tanár tájszólásban egy tanórán?

SZT1N: Szerintem igen.

TM: És miér<t>?

SZT1N: (..) Hát *öö* szerintem az *öö* (..) nem (..) *öö* nem- nem rontja a minőséget. Tehát ettől függetlenül nyilván leírtni úgy fogom velük, ahogyan azt *öö* helyesen írni kell, de (..) szerintem az gazdagítja az *ő* kis világukat is.

Az adatközlő a válaszát a *szerintem*-mel vezeti be, ami lehet a terepmunkás *szerinted*-del indított kérdésének a hatása, de benne lehet az igenlés tompítása,

annak hangsúlyozása, hogy ez csak az illető saját véleménye. Az indoklásra való rákérdezésnél pedig a szünetek, a válaszindító *hát*, a többszöri *őö* hezitálás, a *szerintem* diskurzusjelölő és az újraindítások is azt mutatják, hogy a beszélő igyekszik megfontolni a válaszát. Ám miután kimondja, hogy a tájszólás nem rontja a beszéd minőségét, a következő megnyilatkozásával rögtön pontosítja magát, s a mondandójába tett *nyilván* diskurzusjelölővel is védi az arculatát.

Összegzés és kitekintés

A tíz szegedi pedagógussal készített interjú elemzése azt mutatta, hogy mind a tanítók, mint pedig a tanárok pozitívan viszonyulnak a nyelvjárásokhoz: kincseknek, értéknek, a hagyományokhoz tartozónak ítélték őket. A szegedi *ő*-zéshez való attitűdjükben egy kis különbség mutatkozott köztük: az *ő*-ző pedagógusok jobban ragaszkodtak a szegedies beszédhez, ám az iskolai környezetben még ők is csupán elvétve használták a tájszólást. Elmondásuk alapján a diákok esetleges nyelvjárási beszédét egyik pedagógus sem javítaná, más nyelvi jelenségekkel szemben azonban kritikusak voltak. Leginkább a – nyelvjárási jegynek is tekinthető – suksükölés és nákolás zavarta őket, ezeket a „helyes beszéd” ideájának szellemében igyekeznek javítani. Vélekedéseikben nem csupán a standardizmus jelent meg, hanem a többi, gyakori nyelvi ideológia, azaz az elegantizmus, a necesszizmus, a doktizmus és a mentalizmus is, s e nyelvi ideológiák legtöbbször összefonódtak egymással. A nyelvhasználatra vonatkozó sztereotípiákat az adatközlők elítélték, ám olykor ők is sablonosan vélekedtek a nyelvhasználati jelenségekről. Az adatközlők által használt javítási műveletek a vélemények változását mutatták, s azt, hogy a nyelvi ideológiák a beszélgetés folyamán is állandóan változnak. Emiatt néhol ellentmondást lehetett észlelni a nyilatkozók megállapításaiban. Az interjúk elemzése során megfigyelhető volt, hogy a diskurzusjelölők egy részét (pl. a *hát*, *ilyen*, *mondjuk* elemeket) a pedagógusok arculatóvásra használták, ugyanis a véleményüket igyekeztek tompítani velük.

A NYELVÉSZ korpusz további anyagai a nyelvi ideológiák működéséről a későbbiekben még újabb információkkal szolgálhatnak. Érdeemes volna összevetni a szegedi tanítók és tanárok vélekedéseit a hódmezővásárhelyi és a balástyai felvételekkel, a diskurzusjelölő-használatot is figyelembe véve. Valamint a pedagógusok erőteljes standardizmusa a szülői és a nagyszülői mintával is összehasonlítható lenne, és be kellene vonni a vizsgálatba a diákok véleményeit is, ami megmutatná, hogy vajon az iskolai vagy az otthoni nyelvhasználati minta hat-e erőteljesebben rájuk, s az is kiderülne, hogy van-e folytonosság a nyelvi vélekedéseket illetően a generációk közt.

Irodalom

- Bartha Csilla – Hámori Ágnes. 2010. Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusban: Nyelvi variabilitás és társas jelentések konstruálása a szociolingvisztika „harmadik hullámában”. *Magyar Nyelvőr* 134 (3): 298–321.
- Berente Anikó – Kontra Miklós – Németh Miklós – Schirm Anita – Sinkovics Balázs. 2023. Nyelvi vélekedések mintázatai Szegeden és környékén. *Hungarológiai Közlemények* 24 (4): 81–88. <https://doi.org/10.19090/hk.2023.4.81-88>
- Dér Csilla Ilona. 2017. A hát multifunkcionalitása a beszédműfajok és a diskurzusjelölő-társulások függvényében. *Beszédkutató* (25): 169–184. <https://doi.org/10.15775/%0ABeszkut.2017.169-184>
- Fuller, Janet M. 2003. Use of the discourse marker *like* in interviews. *Journal of Sociolinguistics* 7 (3): 365–377. <https://doi.org/10.1111/1467-9481.00229>
- Goffman, Erving. 1967/1995. A homlokzatról: A rituális elemek analízise a társas interakcióban. In Síklaki István szerk. 1995. *A szóbeli befolyásolás alapjai II.* 3–30. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- González, Montserrat. 2004. *Pragmatic markers in oral narrative*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins.
- Kontra Miklós – Németh Miklós – Sinkovics Balázs. 2016. *Szeged nyelve a 21. század elején*. Budapest: Gondolat.
- Laihonen, Petteri. 2008. Language ideologies in interviews: A conversation analysis approach. *Journal of Sociolinguistics* 12 (5): 668–693.
- Laihonen, Petteri. 2009. Language ideologies in the Romanian Banat: Analysis of interviews and academic writings among the Hungarians and Germans. *Jyväskylä Studies in Humanities* 119. Jyväskylä: University of Jyväskylä. https://jyx.jyu.fi/jyx/Record/jyx_123456789_20324
- Lanstyák István. 2011. A nyelvi ideológiák néhány általános kérdéséről. In Misad Katalin – Csehy Zoltán szerk. *Nova Posoniensia*. 13–57. Pozsony: Szenczi Molnár Albert Egyesület – Kalligram Kiadó.
- Preston, Dennis R. 2018. Language regard: What, why, how, whither? In Evans, Betsy E. – Erica J. Benson – James Stanford eds. *Language regard: Methods, variation and change*. 3–28. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schirm Anita. 2021. *Diskurzusjelölők szövegeken innen és túl*. Budapest: Loisir Kiadó.
- Schirm Anita. 2023. Diskurzusjelölők a szegedi nyelvjárással kapcsolatos, tanárokkal készített szociolingvisztikai interjúkban. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 23 (2): 36–53. <http://dx.doi.org/10.18460/ANY.2023.2.003>

LINGUISTIC IDEOLOGIES IN ACTION

The study presents the functioning of language ideologies through the analysis of numerous examples of interviews conducted with 10 elementary school teachers in Szeged within the framework of the NKFI (National Research, Development and Innovation Office) research entitled “Patterns of language regard in the city of Szeged, Hungary, and vicinity: a study in perceptual dialectology.” The teachers – although they declared themselves to be mostly permissive in terms of language use, and considered local dialect as a treasure and a merit – they mostly represented and passed on linguistic standardism in relation to some specific dialect phenomena. However, in addition, necessism, elegantism, perfectionism, damnificism, doctrinism, mentalism and defectivism also appeared in their beliefs. Another interesting addition is that discourse markers were also common in the environment of these linguistic ideologies, which the informants used for self-expression, as they tried to soften their opinions using them.

Keywords: dialectology, language ideologies, discourse markers, facework, reformulation

JEZIČKE IDEOLOGIJE U AKCIJI

Studija je nastala u okviru projekta pod naslovom „Obrasci stavova o jeziku u Segedinu i okolini: perceptualno dijalektološko istraživanje”, te se u radu na primerima iz intervju sprovedenih sa pedagozima deset segedinskih osnovnih škola prikazuje funkcionisanje jezičkih ideologija.

Pedagozi – uprkos tome što sebe smatraju zagovornicima očuvanja dijalekatskog blaga i prema sopstvenim izjavama tolerantni su prema jezičkom izražavanju – u vezi sa nekim konkretnim pojavama koje se mogu smatrati dijalekatskim, ipak su se opredeljivali za standardizaciju. Pored toga u njihovim stavovima javljali su se i necesizam, elegantizam, perfekcionizam, damnificizam, doktizam, mentalizam i defektivizam. Zatim, interesantno je da su kod njih u okruženju pomenutih jezičkih ideologija bili česti diskursni markeri, koje su ispitanici koristili kao odbranu svog lika, nastojeći da njima ublaže svoje stavove.

Gljučne reči: dijalekat, jezičke ideologije, diskursni markeri, odbrana lika, postupci ispravljanja